

Jin Matsuka

Otaru University of Commerce
Japonia

Apro wizacja ludności Poznania w okresie I wojny światowej¹

W gospodarce światowej XX w. mamy liczne przykłady funkcjonowania gospodarki planowej. Po raz pierwszy posłużono się tą metodą totalnego zarządzania gospodarką podczas I wojny światowej. W latach 30. wykorzystywały ją rządy państw komunistycznych i państw zachodnich w związku z tzw. przyspieszoną industrializacją oraz w ramach interwencjonizmu państwowego. Jednym z ważnych elementów gospodarki planowej były działania aprowizacyjne. W warunkach gospodarki planowej kończyły się one zazwyczaj niewydolnością systemu aprowizacyjnego i niedoborami na rynku żywnościowym.

Nad przyczynami niedoboru towarów konsumpcyjnych, nieefektywnego funkcjonowania gospodarki planowej, w tym socjalistycznej, prowadzono dotychczas wiele badań zarówno o charakterze ekonomicznym, jak i historycznym. Jednak problem relacji pomiędzy gospodarką planową a procesami etnicznymi stanowi zagadnienie do dziś mało zbadane. W związku z powyższym problematyka „gospodarka planowa w zakresie aprowizacji — konflikt etniczny” była dla mnie szczególnie interesująca.

Drugą motywację dla moich badań stanowił całkowity brak w japońskiej historiografii dotyczącej dziejów Niemiec prac opartych na polskich źródłach i polskich opracowaniach historycznych. W Japonii wielu historyków zajmowało i zajmuje się dziejami Niemiec, jednak większość prac pisana była przez historyków mających kontakty naukowe tylko z niemieckimi uniwersytetami. Taka sytuacja powoduje, że obraz dziejów Polski i Niemiec w japońskiej historiografii jest jednostronny i przez to niepełny. Sytuacja, w której historia Europy pisana jest tylko z punktu widzenia mocarstw europejskich (Niemcy, Francja i Wielka Brytania), to — moim zdaniem — główna przyczyna słabego stanu badań historycznych w Japonii w powyższym zakresie.

¹ Autoreferat rozprawy doktorskiej przygotowanej w Instytucie Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu pod kierunkiem prof. dr. Czesława Łuczaka. Recenzenci: prof. dr hab. Włodzimierz Bonusiak (Uniwersytet Rzeszowski), prof. dr hab. Stefan Kowal (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza). Obrona odbyła się 22 listopada 2002 r.

J. Matsuka, *Apro wizacja ludności Poznania w okresie I Wojny Światowej* (wersja japońska: *Tosei keizai to shokuryo mondai*, Jokohama 2001). Wersja japońskojęzyczna jest dostępna w Bibliotece Narodowej w Warszawie oraz Bibliotece Uniwersyteckiej w Poznaniu.

Na terenie należącym do Drugiej Rzeszy mieszkało wiele grup narodowościowych, które przed I wojną światową stanowiły kilka procent całej ludności Rzeszy². W warunkach wojennych istniejące już wcześniej konflikty pomiędzy grupami etnicznymi uległy zaostrzeniu, m.in. w związku z trudną sytuacją aprowizacyjną.

Celem niniejszej pracy jest szczegółowa analiza sytuacji aprowizacyjnej w Poznaniu podczas I wojny światowej.

Zgodnie ze słownikiem języka polskiego, aprowizacja to zaopatrywanie ludności w towary pierwszej potrzeby, m.in. w żywność. Taką definicję aprowizacji przyjąłem w mojej pracy.

Przedmiotem analizy w układzie rzeczowo–chronologicznym były: geneza, mechanizmy i skutki działań aprowizacyjnych podejmowanych przez władze miasta Poznania w okresie I wojny w warunkach rodzącej się planowej gospodarki wojennej. Zasadnicze pytania badawcze postawione w niniejszej rozprawie dotyczyły: efektywności działań aprowizacyjnych, rezultatów społecznych i gospodarczych, relacji między władzami miasta a ludnością miasta oraz, o czym już wspomniano, relacji pomiędzy poszczególnymi grupami narodowościowymi w kontekście aprowizacji.

Analiza zebranych materiałów źródłowych pozwala na postawienie następujących tez. Po pierwsze, wprowadzenie planowej gospodarki aprowizacyjnej doprowadziło do spadku produkcji, rozpowszechnienia się pokątnego handlu i niedoborów na rynku żywnościowym³.

Po drugie, pogłębianie się negatywnych zjawisk następowało na skutek rozmaitych prób wprowadzania planowości do życia gospodarczego, mających na celu zapewnienie mieszkańcom miasta „równego i sprawiedliwego” dostępu do żywności, które były oparte na poszukiwaniu właściwych rozwiązań za pomocą metody „prób i błędów”. Prowadziło to do chaosu organizacyjnego i prawnego w sferze dystrybucji.

Po trzecie, na skutek braków w zaopatrzeniu oraz w wyniku złego funkcjonowania ciągle zmieniających systemów dystrybucji następowała demoralizacja przejawiająca się akceptacją dla obchodzenia przepisów aprowizacyjnych, która na dodatek pogłębiała konflikt między społecznościami polską, niemiecką i żydowską.

Niniejsza praca opiera się na materiałach archiwalnych przechowywanych głównie w Archiwum Państwowym w Poznaniu oraz dziennikach i czasopismach fachowych wydawanych w Poznaniu (w językach polskim i niemieckim) z czasów I wojny światowej.

W dotychczasowej historiografii problemu należy wymienić pracę prof. Witolda Molika z 1996 r.⁴ Napisał on o stanie badawczym historii Wielkopolski z okresu I wojny światowej w następujących słowach: „W polskim piśmiennictwie, mimo wartościowych monografii i wysoko cenionej syntezy pióra Janusza Pajewskiego, pierwsza wojna światowa nie zajmuje tak znaczącego miejsca, jak w historiografii francuskiej, niemieckiej, angielskiej, amerykańskiej czy włoskiej⁵. (...) Powyższe ogólne uwagi dotyczą także badań w skali regionalnej, a w analizowaniu tu przypadku — piśmiennictwa poświęconego dziejom Wielkopolski. Pomijając bogatą i wcześniej już ocenianą historiografię powstania wielkopolskiego lat 1918/1919, można powie-

² C. Łuczak, *Dzieje gospodarcze Niemiec 1871–1945*, Poznań 1984, s. 21.

³ Notabene Poznań, w porównaniu do Kongresówki czy Galicji, gdzie wojna zniszczyła całkowicie rolnictwo i okupacyjne władze niemieckie stosowały ostrzejszą politykę aprowizacyjną niż w zaborze pruskim, cieszył się lepszymi warunkami żywnościowymi niż inne ziemie polskie. Np. w październiku 1917 r. dzienna racja mąki, oprócz powiatów miejskich Warszawy i Łodzi oraz Zagłębia w Będzinie, wynosiła tylko 120 gramów (Archiwum Akt Nowych, Gabinet Cywilny Rady Regencyjnej Królestwa Polskiego 232, s. 16). Jednak sytuacja żywnościowa na innych ziemiach polskich nie była przedmiotem moich badań.

⁴ W. Molik, *Wielkopolska w okresie I Wojny Światowej. Stan i propozycje badań*, w: *Spółczesność polskie na ziemiach pod panowaniem pruskim w okresie I wojny światowej*, Toruń 1996, s. 25–36.

⁵ *Ibidem*, s. 25.

dzień, że dzieje Wielkopolski w czasie pierwszej wojny światowej w słabym stopniu stanowiły i stanowią przedmiot zainteresowania historyków”⁶.

Profesor Molik omówił też prace kilku historyków, którzy zajmowali się historią Wielkopolski i Poznania w okresie I wojny światowej, m.in.: Stanisław Karwowski⁷, Marian Seyda⁸ i Lech Trzeciakowski⁹. Głównym aspektem tych prac jest historia polityczna, jednak niestety mało uwagi poświęcono sprawom gospodarczym z tego okresu.

O historii gospodarczej w Wielkopolsce i Poznaniu napisali przede wszystkim Czesław Łuczak i Iwona Szuman–Purol. Profesor Łuczak wydał monografię pt. *Życie gospodarczo–społeczne w Poznaniu 1815–1918*¹⁰, w której pewne fragmenty poświęcił historii gospodarczej w czasie I wojny.

Iwona Szuman–Purol napisała obszerną monografię pt. *Gospodarka Wielkopolski w okresie pierwszej wojny światowej*¹¹, oraz artykuł o wpływie wojny na rolnictwo¹². Pierwsza zajmowała się całokształtem gospodarki Wielkopolski w okresie I wojny (od ruchu naturalnego ludności do dochodów i warunków materialno–bytowych ludności), druga zaś głównie produkcją rolniczą i całą Wielkopolską w czasie wojny.

Poza tymi pracami, wśród dotychczasowych monografii dotyczących I wojny światowej można wskazać książki napisane w czasie międzywojennym, takie jak: *La Pologne: sa vie économique et sociale pendant la guerre*¹³. Ta praca, choć francuskojęzyczna, zawiera cenne informacje dotyczące I wojny, w tym także gospodarczych wpływów wojny na życie Polaków zamieszkałych na ziemiach polskich. Jednak w tej pracy głównym obszarem zainteresowania autorów był zabór rosyjski okupowany przez Niemców i zabór austriacki, gdzie właśnie toczyła się wojna. Zabórowi pruskiemu zaś poświęcono stosunkowo mało uwagi.

Profesor Molik w cytowanym już tekście *Wielkopolska...* wskazał na: po pierwsze — duży polonocentryzm¹⁴, po drugie, wykorzystanie przez historyków przede wszystkim akt przechowywanych w archiwach w Berlinie, Poczdamie i Bonn, a w niewielkim tylko stopniu przechowywanych w Poznaniu¹⁵, po trzecie, że niemieckojęzyczne dzienniki były pomijane w kwerendach¹⁶. Mając na uwadze ten stan rzeczy, moja praca stanowi uzupełnienie dotychczasowego stanu badawczego.

Ważnym elementem, który zadecydował o podjęciu badań nad problematyką aprowizacji, była chęć porównania doświadczeń w tej dziedzinie pomiędzy Europą a Japonią.

Porównując dzieje Japonii z dziejami Europy w XX w., zauważyłem faktyczny brak doświadczeń Japonii w dziedzinie wojennej polityki gospodarczej związanych z I wojną światową. Japonia także uczestniczyła w pierwszej wojnie światowej, ale jej zaangażowanie ograniczone

⁶ Ibidem, s. 27.

⁷ S. Karwowski, *Dzieje Wielkiego Księstwa Poznańskiego*, Poznań 1918–1931.

⁸ M. Seyda, *Polska na przełomie dziejów*, Poznań 1927–1931.

⁹ L. Trzeciakowski, *Wielkopolska w latach I wojny światowej i przededniu powstania*, w: *Dzieje Wielkopolski*, t. 2, Poznań 1994, s. 758–771.

¹⁰ C. Łuczak, *Życie gospodarczo–społeczne w Poznaniu 1815–1918*, Poznań 1965.

¹¹ I. Szuman–Purol, *Gospodarka Wielkopolski w okresie I wojny światowej*, mps, Poznań 1979.

¹² Eadem, *Wpływy I wojny światowej na przeobrażenia w wielkopolskim rolnictwie, ogrodnictwie i leśnictwie*, „Kronika Wielkopolski” 1981, nr 3/4, s. 80–96.

¹³ M. Handelsman, H. Gliwic, L. Grabski, C. Konarski, L. C. Kumaniecki, S. Kutrzeba et J. Stachiewicz, *La Pologne: sa vie économique et sociale pendant la guerre*, Paris–New Haven 1938.

¹⁴ W. Molik, *Wielkopolska...*, s. 30.

¹⁵ Ibidem, s. 31.

¹⁶ Ibidem, s. 32.

było głównie do ataków na stacjonujące na Pacyfiku oraz w Chinach wojska niemieckie¹⁷. Gospodarka Japonii w tym czasie nie ulegała takim poważnym przemianom i ograniczeniom działalności gospodarczej, jak gospodarki państw europejskich.

W Europie polityka gospodarcza stosowana w czasie I wojny światowej była w pewnych aspektach kontynuacją polityki socjalnej i gospodarczej proponowanej przez partie socjalistyczne przez ostatnie trzydziestolecie XIX w. (szczególnie w Niemczech). W tym sensie była ona pierwszą próbą totalnej kontroli nad całymi procesami gospodarczymi przez rząd i samorządy.

W latach powojennych rządowa i totalna kontrola nad gospodarką jako metoda polityki gospodarczej została całkowicie przyjęta przez komunistów w Rosji (próbowano nieraz modyfikować ją, ale linia zasadnicza nie zmieniła się nawet w latach NEP). Po II wojnie światowej funkcjonowała ona jako wzór realnej gospodarki socjalistycznej. Również taki stan wojennej gospodarki Niemiec z lat I wojny światowej, jak: sztuczne utrzymywanie niskich cen towarów pierwszej potrzeby i system kartek, konfiskata itd. były również cechami gospodarki socjalistycznej.

Oprócz Rosji Sowieckiej gospodarka planowa z I wojny światowej wywierała wpływ na gospodarkę Europy po tej wojnie. W II Rzeczypospolitej pewne aspekty polityki etatystycznej były po prostu wynikiem bezpośredniej kontynuacji polityki wojennej Niemiec. Na przykład na Śląsku po upływie przynajmniej dziesięciu lat po wojnie nadal obowiązywała Ustawa o cenach maksymalnych z sierpnia 1914 r., ustalona przez Radę Związkową Niemiec¹⁸. Różne ograniczenia działań gospodarczych, takie jak ceny maksymalne na pieczywo i mięso, komisja badania cen (Preisprüfungsstelle)¹⁹ jako narzędzie administracji miejskiej itd. były, choć częściowo z przerwami, stosowane przez cały okres II Rzeczypospolitej i funkcjonowały jako narzędzia polityki socjalnej²⁰.

W Niemczech gospodarka planowa z poprzedniej wojny odgrywała także niemałą rolę w toku przygotowań do II wojny światowej. Widać wyraźnie, że naziści nauczyli się na błędach I wojny i starali się modyfikować gospodarkę z tamtego okresu na efektywniejszą (w tym np. efektywniejszy wyzysk polskich i żydowskich robotników przymusowych itd.)

W Japonii w okresie międzywojennym analiza doświadczeń europejskich w zakresie gospodarki wojennej była ograniczona do niektórych kręgów wojskowych i administracyjnych. Wyniki tych analiz znalazły pewne ograniczone zastosowanie w trakcie działań wojennych w Chinach w latach 30. oraz podczas II wojny światowej.

Analizując gospodarkę wojenną Japonii podczas II wojny światowej, możemy zauważyć pewne podobieństwa do doświadczeń krajów europejskich z czasu I wojny światowej. Brak wiarygodnych i powszechnie znanych analiz dotyczących gospodarki wojennej w Europie doprowadził do sytuacji, w której Japonia powtórzyła błędy w tej dziedzinie, które wcześniej popełniono m.in. w Niemczech podczas I wojny światowej²¹.

¹⁷ J. Tubielewicz, *Historia Japonii*, Wrocław 1984, s. 401–402.

¹⁸ *Wniosek w Sejmie Śląskim o zniesienie komisji cennikowych*, w: „Gazeta Przemysłu Rzeźniczego” nr 41, 8 IV 1928; *O zniesienie ustawy o cenach maksymalnych na Śląsku*, w: „Mistrz Piekarski i Cukierniczy w Polsce” nr 15, 8 IV 1928.

¹⁹ O powojennej regulacji cen towarów pierwszej potrzeby w Poznaniu patrz: Archiwum Państwowe w Poznaniu, Akta miasta Poznania 1840, 11102. O całej Polsce i handlu żywcem: R. Macyra, *Giełdowy obrót żywcem w Polsce międzywojennej — szkic problematyki*, w: *Wizje i rzeczywistości. Studia o społeczeństwie i polityce*, Poznań 2002, s. 163–173.

²⁰ Żydom wydawało się, że takie ograniczenia gospodarcze funkcjonowały także jako narzędzia dyskryminacji wobec nich.

²¹ Patrz: wersja japońskiej, J. Matsuka, *Tosei keizai...*, s. 213–217.

Można z tego wnioskować, że w międzywojennej Japonii nie wykorzystano potencjału nauk społecznych, w tym szczególnie ekonomii i historii gospodarczej. Zamiast uczyć się na błędach innych narodów, adaptując na swoje potrzeby tylko użyteczne elementy europejskiej gospodarki wojennej, przedwojenna nauka japońska analizowała i naśladowała zachodnioeuropejskie rozwiązania wraz z ich wadami, które Japonia następnie powtórzyła podczas II wojny światowej. Moim zdaniem, geneza tej sytuacji tkwiła w japońskim systemie szkół wyższych, m.in. w ignorowaniu krajów Europy Środkowowschodniej oraz ich dorobku naukowego. Nieznajomość opracowań powstałych w Polsce oraz innych krajach Środkowoeuropejskich przyczyniła się do zawężenia podstaw decyzyjnych oraz, co za tym idzie, również w pewnym stopniu do klęski japońskiej wojennej polityki gospodarczej w koloniach japońskich (Korea, Tajwan oraz Mandżukuo) oraz na terytoriach okupowanych przez Japonię²².

Wyniki moich badań potwierdzają tezę, że zła sytuacja aprowizacyjna w połączeniu z nie funkcjonującym sprawnie systemem dystrybucji były rezultatem gospodarki planowej i przyczyniły się do pogłębiania konfliktów społecznych i narodowościowych. Równe, ale niedostateczne racje żywnościowe i stosunkowo niskie ceny maksymalne, mające na celu zapewnienie uboższemu warstwowi ludności minimum egzystencji, raczej powiększały różnicę między warstwami społecznymi, dzieląc społeczność na dwie warstwy, bogatszą mogącą kupić na czarnym rynku żywność za każdą cenę i biedniejszą, której nie było na to stać. Powszechna mobilizacja sił roboczych musiała być stosowana do wszystkich narodowości, jednak np. Romów, pracujących dotychczas np. w branży muzycznej, trudno było zmobilizować do innych robót²³. Żydzi wymagali innej organizacji tygodnia pracy oraz innych rodzajów żywności, której władze nie mogły dostarczyć w ramach systemu administracyjnego miasta²⁴. Z kolei Niemcy, piastując większość stanowisk w administracji, w naturalny sposób stanowili grupę uprzywilejowaną. Specjalne traktowanie jednej grupy budzi zawsze zazdrość i nienawiść w innych grupach.

Stosunki miasto-wieś pogorszyły się także przez politykę aprowizacyjną Niemiec, co zaoszczędziło antagonizm między narodowościami, ponieważ w mieście Niemcy stanowili duży odsetek mieszkańców, na wsi zaś większość stanowili Polacy. W tych warunkach rodziły się wzajemne oskarżenia o niezasłużone przywileje z jednej strony i łamanie przepisów aprowizacyjnych (w tym handel czarnorynkowy) z drugiej.

Historia aprowizacji ludności Poznania w omawianym okresie stanowi potwierdzenie tezy, że gospodarka planowa jest systemem obciążonym wieloma wadami. Do nich m.in. należały: nierealność planów, niecisła realizacja planu dystrybucji, niejasna sytuacja prawna zachęcająca konsumentów i producentów do „małych przestępstw” gospodarczych. Powyższe zjawiska powstały z powodów naturalnych, związanych ściśle z samą istotą gospodarki tego typu.

²² J. Matsuka, *Nauki ekonomiczne w Japonii w czasie Wojny na Pacyfiku (1941–1945)*, Otaru–Sęszew 1997, s. 16–17.

²³ Archiwum Państwowe w Poznaniu, Polizeipräsident Posen 9105, s. 49.

²⁴ Na innych ziemiach polskich, gdzie mniejsza była racja dzienna, sytuacja żywnościowa Żydów nie mających krewnych na wsi, którzy mogliby im dostarczać żywność, była szczególnie utrudniona. M. Siedlecki, *Z ziemi lubelskiej. Jesień 1915 r.*, Kraków 1916, s. 15. Taka sytuacja zmusiła pewien odsetek ludności żydowskiej do masowego praktykowania handlu czarnorynkowego, co umacniało wśród Polaków stereotyp Żyda paskarza. O tym stereotypie oraz sytuacji powodowanej przez etatystyczną politykę kontynuowaną przez II Rzeczpospolitą zaraz po I wojnie i w czasie wojny polsko-sowieckiej patrz też: *Przebieg wieca przeciw paskarskiego*, w: „Kurjer Poznański”, 5 VIII 1919, nr 178. Na tym wiecu mówiono „o powstaniu potęgi paskarstwa podczas wojny w Galicji” i wypowiedziano nawet takie słowa, jak: „Paskarstwo i lichwiarstwo jest łatwiejszym i stokroć donośniejszym rzemiosłem aniżeli bandytyzm i złodziejstwo. A na czele band paskarskich kroczyli oczywiście żydkowie, pijawki ludu polskiego”.